

“Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metnin Sübutunun Zannî Oluşunun Muhtemel Sonuçları”*

Bekir TATLI**

Öz

İslâm'ın ve Rasûlullah'ın doğru anlaşılmasında hadislerin önemli bir rolü vardır. Başlangıçtan günümüze hadislerle ilgili problemlerin başında ise sübut ve delâlet konuları başı çekmektedir. Bunun anlamı şudur: Elde mevcut hadis metinleri, hem kaynağına aidiyetleri (sübut) bakımından hem de ne anlama geldikleri (delâlet) konusunda titiz bir şekilde incelenmek durumundadır. Bu yapılmadığı takdirde hadis rivayetleri ve dolayısıyla Hz. Peygamber hakkında yanlış kanaatlere ulaşılması kaçınılmazdır. Sübut ve delâlet konularının her biri birbirinden bağımsız bir şekilde düşünülemeyecek şekilde diğeriyle bağlantılıdır. Doğru anlamının temeli, elde mevcut metnin sağlam bir şekilde bize gelmiş olmasına bağlıdır. Hadis metinleri için düşündüğümüzde şunu çok rahatlıkla söyleyebiliriz ki, mevcut hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerin büyük bir çoğunluğu “âhâd” yolla gelmektedir. Bu yüzden hadislerin çoğunun zannî bilgi içerdiğini kabul etmek durumundayız. Ancak hadis metinlerinin zannî olması onların “yalan haber” olduğu manasına da gelmemektedir. Hayatımızın pek çok alanında mütevâtir değil âhâd/zannî haberlerle amel etmekte olduğumuz bir gerçektir. Bu nedenle âhâd/zannî haberlere nasıl yaklaşmamız gerektiği konusu da hayatî öneme sahiptir. İşte bu çalışmamızda “sübutu zannî” olan hadis metinlerinin bir çırpıda atılmayacak kadar önemli olduğu konusu üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, sünnet, Peygamber, âhâd haber, sübut, zan

Possible Consequences of Being of Way of Arrival the Hadith Texts as an Ahad Way in the Understanding and Interpretation of the Hadiths

Abstract

Prophet's Hadiths have an important role in the correct understanding of Islam and Prophet Muhammad. From the beginning to this day, the most important problems related to the Hadiths are “subut” and “dalâlah”. That's what it means: The existing Hadith texts must be studied thoroughly both in terms of their belonging to the source (subut) and in what they mean (dalâlah). If this is not done, it is inevitable that the Hadith narrations and consequently false beliefs about the Prophet Muhammad are reached. Each of the “subut” and “dalâlah” topics is linked to each other so that they cannot be thought independently of one another. The basis of correct understanding depends on the fact that our text has come to us in a solid way. When we think about the Hadith texts, we can easily say that a great majority of the narrations contained in the existing Hadith sources come from the way of “âhad”. Therefore, we must accept that most of the Hadiths contain “knowledge of zann”. However, the fact that Hadith texts are “knowledge of zann” does not mean that they are “lies news”. In many areas of our life, it is a fact that we are dealing with “news of zann/ahad” (uncertain news) rather than “mutawatir”. For this reason, the issue of how we should approach the “news of zann/ahad” is also vital. Here in this work, it is emphasized that the Hadith texts that contain “knowledge of zann” are so important that they cannot be thrown away instantly.

Keywords: Hadith, Sunnah, Prophet Muhammad, khabar of ahad, subut, zann (uncertain news)

* Bu çalışma Çukurova Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi tarafından SBA-2014-1911 kodlu proje olarak desteklenmiştir. Destekleri için üniversitemize teşekkür ediyoruz.

** Doç. Dr., Çukurova Ü. İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri/Hadis Anabilim Dalı, e-posta: tatlibekir37@gmail.com

Giriş

Hadis tarihinin kuşkusuz en önemli problemlerinin başında, *hadislerin sübutu* ve *epistemolojik değerinin* olup olmadığı konusu gelmektedir. Bu konu öteden beri İslâm âlimlerinin zihinlerini meşgul etmiş ve konu etrafında pek çok görüş beyan edilmiştir. Öyle ki, bu meselenin, diğer bir önemli konu olan *hadislerin anlaşılma ve yorumlanma* probleminden daha kritik ve hayafî olduğunu söylemek abartı olmayacaktır. Hatta klasik İslâm düşünce geleneği içerisindeki pek çok tartışma ve ihtilafların doğrudan hadislerin güvenilirliği/sıhhati/otantikliği meselesinden kaynaklandığı; Kur’ân gibi sübut problemi olmayan bir kaynağın anlaşılmasıyla ilgili ihtilaflarda bile hadislerin belirleyici olduğu; günümüzde ise İslâm’a dair farklı yorum ve tartışmalarda, hadislerin oynadığı rolün küçümsenemeyecek ölçüde önemli olduğu ifade edilmektedir.¹

Hadislerin sübut problemi konusunu irdelerken öncelikle bu problemin kaynağına inmek gerekecektir. Bu maksatla kanaatimizce şu soruların cevabını bulmak durumundayız:

- Sübut problemi ifadesiyle ne kastedilmektedir? Bu problem elde mevcut bütün hadis metinleri için geçerli midir?
- Rasûlullah’tan bize kadar sağlam bir yolla gelen Kur’ân-ı Kerim metni için sübut problemi söz konusu değilken, aynı Peygamber’den aynı nesiller vasıtasıyla gelen hadisler/rivayetler için bunun bahis konusu edilmesi bir çelişki midir?
- Mütevâtir olmadığı gerekçesiyle hadis tekniği açısından zannî bilgi içerdiği kabul edilen, buna karşılık Kur’ân’a aykırı olmayan hatta ayetlerle aynı anlamı ifade eden rivayetler de sübut problemi tehlikesiyle karşı karşıya mıdır?
- Hadislerin de Kur’ân gibi “mütevâtir” bir yolla gelebilmesi mümkün müydü? Mümkün idiyse bu neden gerçekleştirilememiştir? Yoksa bu sadece ulaşılması kabil olmayan bir ütopyadan mı ibarettir?
- Sübut problemi tartışmalarının tarih boyunca sınırlı ve cılız kalmasına karşılık, son yüz yıllarda artmasının Müslüman toplumların Batı karşısında düştüğü ezik durumla paralellik arz etmesinin bir ilgisi var mıdır?
- İslâm dünyasının en parlak çağları olan fakat Batı için “ortaçağ karanlığı” diye tabir edilen dönemlerde, hadislerin/rivayetlerin sübutunun zannî oluşunun bir problem olarak görülmemesi neden kaynaklanmaktadır?
- En parlak çağlarında İslâm dünyası bu metinlerle dünyaya hükmetmiş ve bu durum bir problem olarak telakki edilmemiş iken, aynı metinler günümüzde nasıl “problem yumağı” olarak görülüyor? Anlayış mı değişti yoksa İslâm dünyası/bazı aydınlar bu metinleri problem olarak göstererek sorumluluğu üzerinden mi atmak istemektedir?

¹ Bkz. Kırbaşoğlu, Hayri, “Hadislerin Sübutu Meselesi”, *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı (Tebliğ ve Müzakereler)*, 02-06 Ekim 2000, Ankara 2004, s. 151.

- Hadislerin sübut probleminin olması, onları tamamen güvenilir olmayan metinler haline mi dönüştürmektedir? Yoksa sübut problemi olsa da bazı metinlerin her devirde geçerli olduğunu düşünmemiz mümkün müdür?
- Metnin zannî olması ne anlama gelmektedir? Zan, her hâlükârda mutlak güvensizlik mi telkin eder? Yoksa zannın derecelendirilmesi mümkün müdür? Kur'an'da geçen bazı "zan" kelimelerinin "yakın" anlamına geldiği doğru mudur?
- Elde mevcut ve tarih boyunca muteber kabul edilmiş hadis kaynaklarındaki (Buhârî, Müslim vb.) hadis metinlerini/rivayetleri, güvenilir-amel edilebilir olan ve olmayan şeklinde iki gruba ayırmak ve güvenilir-amel edilebilir olanları uygulamak mümkün müdür? Bu ayırımı yapacak merci nasıl ve neye göre hareket edecektir?
- Tarih boyunca muteber hadis kaynaklarında tartışma konusu yapılan hadislerin sayısı ne kadardır? Bu hadislerin bütün hadisler arasındaki oranı nedir?
- Şayet hadislerin sübut probleminin olması, hadis metinlerini uygulanamaz hale sokacaksa, bu durumda Hz. Peygamber'e itaati emreden âyetler işlevsiz kalmış ve yürürlükten kalkmış anlamına gelmez mi? Ortada sağlam bir şekilde rehber edinilecek yeterli hadis metinleri ve sünnet verileri yoksa ve olanlar da "zan ifade" ediyor yani % 100 kesinlik ifade etmiyorsa, ilgili âyetler nasıl hayata geçirilecektir?

Bunlar oldukça ciddi sonuçlar doğuran önemli sorulardır ve bunların sayısını daha da artırmamız mümkündür. Bu soruların cevabını vermeden, hadislerin sübut probleminin boyutlarını tam olarak ortaya koyabilmek kanaatimizce mümkün görünmemektedir ve *"hadislerin büyük çoğunluğu mütevâtir değildir, dolayısıyla zannî bilgi ihtiva etmektedir, % 100 güvenemeyiz."* şeklinde kolaycı bir tavırla konuya yaklaşmak bilimsel bir yaklaşım sayılmamalıdır.

Bir tebliğ metninin boyutlarını hayli aştığının farkında olmakla birlikte bildirimizde bu soruların cevapları elden geldiğince tatminkâr bir şekilde verilmeye çalışılacaktır.

Hadisler konusunda en çok dillendirilen problemlerin başında, bunların Hz. Peygamber'e aidiyetinin şüpheli olduğu iddiası yer almaktadır. Bununla denilmek istenen odur ki, Rasûlullah'ın (s.a.) hayatta olduğu zaman diliminde Kur'ân ayetleri gibi sistemli bir şekilde yazıya geçirilmeyen hadisler, ilerleyen zamanlarda şifahen rivayet edilmelerinin tabii bir sonucu olarak lâfzen değişikliğe uğramıştır ve bunlar mana ile aktarıldıkları için de onlardaki lâfızların Hz. Peygamber'e ait olduğu kesin değildir. Böyle olunca, manen rivayet edilen hadislerdeki lâfızlar büyük oranda râvilerin kendi sözlerinden ibaret kalmaktadır ve bunlar Rasûlullah'a ait sözler olmadığından dolayı da hücciyet açısından bağlayıcılık değeri taşımamaktadır. Şimdi bu konunun ayrıntılarına bir bakmak ve mana ile rivayet edilen hadislerin sübut açısından durumunu incelemek istiyoruz.

1. Âhâd Haberlerde Sübut Problemi

Tevatür yoluyla nakledilmeyen bütün haberler hadis usulü tabiriyle “âhâd” olarak adlandırılır. Mütevâtir olarak nakledilen haberlerde, birçok tarikten gelen ve pek çok yönden teyit edilen bir bilgi söz konusu olduğundan sübut açısından bunlardan şüphe edilmesi doğru değildir. Yani mütevâtir haberler yakîn ifade eder. Bunun anlamı şudur; bir haberin mütevâtir olarak nakledildiği üzerinde herhangi bir tereddüt hâsıl olmamışsa, bu haberin içeriğinin de aynı şekilde kabulünde/doğruluğunda bir tereddüt olmayacak ve bunun kesin bilgi ifade ettiği anlaşılacaktır.

Tabii ki, eğer haberin tevatürü tartışmalı ise böyle bir kesinlikten söz edilmesi de mümkün değildir. Yani bazı âlimlere göre mütevâtir olduğu iddia edilmesine rağmen diğer bazıları bu iddiayı reddediyorsa, bu durumda haberin mütevâtirliği üzerinde tümüyle bir kabul/ittifak olmamış demektir. Dolayısıyla bu haberin kesin bilgi ifade ettiği iddiası da tartışmalı olacaktır.

Aynen bu şekilde mütevâtir olma ihtimali bulunmayan yani âhâd olan haberlerin de yakîn ifade etmediğini bilmemiz ve kabul etmemiz gerekir. Çünkü bu tür haberlerde, haberin içeriğinde yer alan bilginin çok çeşitli tariklerden teyidi gerçekleşmemiş, dolayısıyla râvilerin yanılma ihtimallerinden dolayı bu bilgilerin güvenilirlik derecesi mütevâtir haberlerde olduğu gibi en üst düzeyde olmamıştır. Güvenilirlik açısından en üst mertebede yer almayan haberler, doğruluğu veya yanlışlığı ihtimalli olan nakillerdir. Bu tür haberlerden edindiğimiz bilgiler ihtimalli olduğu için de bunlar üzerine temeli sağlam sarsılmaz binalar inşa etmemiz mümkün değildir. Özellikle helal-haram konusunda ve itikâdî meselelerde delil olarak kullanılacak argümanların mutlaka mütevâtir olmasının gerekli oluşu bundan kaynaklanır. Yani bu gibi ciddi meseleler bir insanın din dairesi içinde kalıp kalmadığını tespit noktasında önemli sonuçlar doğuracağından, bunların her hâlükârda tartışmasız olması yani âhâd değil mütevâtir yolla gelmesi gerekli görülmüştür ki bu çok önemli bir hassasiyettir.

Haberin kesin bilgi ifade etmemesi sübut problemi ile doğrudan alâkalıdır. Yani gerçekleşip gerçekleşmediği tam olarak ortaya konulamayan bir haberin sübutu şüphelidir. Sübutu şüpheli haberin, kaynağına nispeti de şüpheli demektir. Yani o haberin kaynağının gerçekten de o haberle bir ilgisinin olmama ihtimali vardır. Bu durumda sübutu şüpheli haberle kesin hüküm (farziyet/haramlık) kararı verilemez. Verilen hüküm kesinlik içermiyorsa, bu durumda kişinin bir farzı ihlal ettiği veya haram işlediği noktasında da şüphe var demektir. İşte bu şüphe doğrudan haberin sübut problemi ile ilgilidir.

Mana ile rivayette de benzer bir durum söz konusudur. Çünkü burada da bir şek/şüphe vardır. Yani manen rivayet edilen haberdeki lâfızların, haberin asıl kaynağına ait olup olmadığı belli değildir. Bu lâfızlar gerçekten o kaynağa ait olabileceği gibi râvilerden birine de ait olabilir. Lâfızların gerçekten o kaynağa ait olması halinde herhangi bir tehlike mevzu bahis olmasa da, râvilerden birine ait olması durumunda bu defa o râvinin, haberin kaynağının ifade etmek istediği şeyi gerçekten doğru anlayıp anlamadığı ve yine doğru nakledip nakletmediği meseleleri gündeme gelebilecektir. Çünkü râvi, haberin kaynağını yanlış anlamış ve bu yanlış anlama sonucu zihninde kurguladığı şeyi doğru zannederek nakletmiş olabilir. Bu durumda râvinin naklettiği şeyin illa ki o kaynağa ait olduğunun iddia edilmesi de mümkün

olmayacaktır. İşte manen rivayet konusunda zihinleri meşgul eden en büyük tehlike ve soru işareti budur.

Konunun diğer bir boyutu da şudur ki; bir hadis ya da haberin âhâd olup olmadığını anlamak, kapsamlı bir inceleme ile mümkün olabilse de, onun manen rivayet edilip edilmediğini %100 tespit edebilmek bizce imkânsızdır. Çünkü manen rivayet konusu büyük ölçüde aynı mevzudaki farklı lâfızların ortaya çıkmasıyla gündeme gelmiştir. Aynı anlamda bile olsa çeşitli lâfızlarla nakledilen rivayetlerden hangisinin orijinal yani Hz. Peygamber'e (s.a.) ait olduğunu nasıl tespit edebiliriz? Ayrıca çeşitli lâfızlarla gelen bu haberlerin bizzat Rasûlullah'tan kaynaklanan farklı anlatımlara dayanmadığının bir garantisi var mıdır? Yani bunların her hâlükârda râvilerden kaynaklandığını şeksiz şüphesiz nasıl iddia edebileceğiz? Hz. Peygamber (s.a.) bir eğitimci olarak pedagojik yahut insanî gerekçelerle pekâlâ aynı konuyu farklı ortamlarda farklı lâfızlar kullanarak anlatmış olabilir. Bu durumda mana ile rivayetin temelini oluşturan farklı lâfızların bizzat Hz. Peygamber'den sudur ettiği anlaşılacaktır ki bunun râvilerden kaynaklanan manen rivayetle aynı şey olmadığı aşikârdır. Ancak bizim gibi Rasûlullah (s.a.) ile aynı asırda yaşamamış insanlar için hangi cümlenin onun ağzından çıktığını, hangilerinin manen rivayet sonucu değişikliğe uğrayıp râviler tarafından öylece nakledildiğini tespit imkânı yoktur. Bu imkân sadece sahabe için vardır ancak onlar için bile bunun tespiti o kadar kolay bir iş değildir. Bizler sadece Rasûlullah'tan nakledilen hadislerin bütün tariklerini toplamak ve incelemek suretiyle ortak bir mana ve metin inşası için uğraşabiliriz ki, hiç şüphesiz bu da çok önemli bir görevdir. Çalışmalarımız sonucunda ortaya koyacağımız metnin %100 Hz. Peygamber'in ağzından çıkan cümleler olduğunu tespit edemesek de, yine de Kur'an-ı Kerim ve diğer sahih kaynaklar vasıtasıyla o metinde Rasûlullah'ın kokusunun olduğunu hissedebiliriz. Bu da bize göre hiç de yabana atılacak bir çaba değildir.

2. Sübut Probleminin Doğurduğu Sonuçlar

Sübut konusu haberlerin/hadislerin geliş yoluyla ilgilidir. Hiç şüphesiz “tarik” dediğimiz bu yollar ne kadar fazla olursa haberin doğruluk derecesi ve ikna gücü de doğal olarak artacaktır. Mütevâtir haberlerin kabul imkânının en üst düzeyde olmasının sebebi budur. Bu tür haberlerde tarik sayısı çok fazla olduğundan, farklı tariklerce tekit ve teyit edilen bu haberlerde hata imkânı oldukça azalmakta, belki de ortadan kalkmaktadır. Bu yüzden mütevâtir haberlerde sübut açısından herhangi bir problem yoktur denilebilir.

Bu konudaki asıl problem, hangi haberlerin mütevâtir hangilerinin âhâd sayılacağı ve bunun için gerekli sayının ne kadar olması gerektiği noktasındadır. Çünkü sayı üzerinde ittifak edilemediğinden, mesela sahabe neslinden 4-5 kişiden gelen haberler, bu rakamı yeterli görenlere göre mütevâtir sayılırken, aynı haberler tevatür için en az 30-40 kişi olması gerektiğini düşünen âlimlerin nazarında âhâd kabul edilmiştir. Dolayısıyla birinci görüştekilere göre mütevâtir olduğu kabul edilen haber kesin bilgi (yakîn) ifade edip inkârı küfür sayılırken, aynı haber ikinci görüşü benimseyen âlimlerin nazarında âhâd sayıldığından bu tür haberleri inkâr edip kabul etmeyenler tekfir değil ancak tefsik edilebilecektir. Bu tefsik (fâsık sayma) ameliyesinin ne derece isabetli ve istismara çok elverişli olduğu konusu da ayrı bir tartışma konusudur. Biz şimdilik o konuya girmek istemiyoruz.

Bizim burada üzerinde durmak istediğimiz nokta, tevatür konusunun bütün herkesçe ittifak edilmiş, doğruluğu müsellemler bir mesele olmadığıdır. Üzerinde ittifak edilmemiş bir meselede tekfir mekanizmasını çalıştırmak son derece sakıncalı iken, zaten herkes tarafından mütevâtir olmadığı kesin olarak bilinen âhâd haberlerin reddi konusunda tekfir de asla mümkün değildir, olmamalıdır. Ne var ki, bugünkü İslâm dünyası temeli âhâd haberlere dayanan ve dolayısı ile sübut problemi bulunan pek çok meselede birbirini tekfir edip din dışına atmaya, küfre ve dalâlete nispet etmeye hevesli grup, cemaat, meşrep ve tarikatlarla doludur. Bunun yanlışlığı konusunda belki bütün fraksiyonlar görüş birliği etmelerine rağmen pratikte bu davranışları ortadan kaldıracak adımların atıldığını söylemek de pek mümkün değildir.

Sübut problemi olan haberler/hadisler her ne kadar inanç konularının tesisine yani itikâdî sahada kullanılıp hüküm istinbat edilmeye elverişli olmasa da bu kaide de genellikle teoride kalmış görünmektedir. Çünkü itikâdî sahada yazılmış pek çok risaleye baktığımızda, **hilafet meselesi, sahabenin fazilet sırası, kabir azabı, mehdî, kebâir ehline şefaet, iman artması/eksilmesi, müşrik çocuklarına cehennemde azap, Hz. Peygamberin annesinin âhiretteki durumu** vs. gibi tevatürle gelmediği halde bunların içine dâhil olmuş pek çok mesele vardır. Hâlbuki bu konular âhâd haberlere dayandığından bunların kabul edilmemesi itikâdî açıdan kritik bir sonuç doğurmayacaktır. Özellikle Hanefî mezhebinin görüşü de genel olarak bu istikamettir. “*Bir insan sadece Kur’ân’da belirtilen iman esaslarıyla yetinse tamamdır o. Âhâd hadis rivayetlerine dayanarak Kur’ân’da belirtilmeyen bir iman akidesi oluşturulamaz.*”² şeklindeki yorumun da bu tür bir bakış açısının bir ürünü olduğu söylenebilir.

Bununla birlikte bu söylediklerimizden sübut problemi olan bütün haberlerin reddedileceği gibi bir sonuç da çıkarmamak gerekir. Çünkü âhâd yolla geldiği halde pek çok konuda kendileriyle amel ettiğimiz nice rivayet vardır. Bunlar özellikle fıkıh hayatımızın pek çok alanında bizlere yardımcı olmakta, yol göstermekte ve hüküm istinbatında müçtehitlerin imdadına yetişmektedir. Bu yüzden âlimlerimiz hadis ilminin öneminden bahsederken pek çok ahkâmın onun üzerine bina edildiğini, helâl ve haramın onun sayesinde bilindiğini vurgulamışlardır.³

İşte âhâd haberleri hayatımızdan bütünüyle sökülmek ve tamamen mütevâtir haberler üzerine kurulu bir ömür sürmek ideal gibi görünse de pratikte karşılığı olmayan ütopyik bir durumdur. Yani âhâd haberler itikâdî olmasa da fıkhîta değer ifade eden ve büyük bir boşluğu dolduran malzemelerdir. Bu yüzden âhâd yolla geldi diye bunlarla amel etmemek mümkün ve gerçekçi görünmemektedir.

² Bkz. Kırbasoğlu, Hayri M., *İslami İlimlerde Metod Sorunu*, Otto Yayınları, Ankara 2015, s. 323-324.

³ Mesela bkz. ‘İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin İraki, *Şerhu't-Tebşıra ve't-tezkira*, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1423/2002, s. 36; Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, I-II, thk. Abdülfettah Ebû Guddê, Mektebetü'l-Matbûât el-İslâmiyye, Beyrut 1416/1995, I, 79; Bikâ'î, Burhanüddin İbrahim b. Ömer, *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi Şerhi'l-Elfiyye*, I-II, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, yy., 1428/2007, I, 55.

3. Mevcut Kaynak Hadis Kitaplarının Durumu

Hadis tarihinin en parlak asırları sayılan özellikle hicrî II-III. (milâdî VIII-IX.) asırlarda *müsned*, *muvatta'*, *sünen*, *câmi'*, *musannef*, *sahih* vb. türde pek çok eser yazılmış ve bu eserlere binlerce rivayet senedli bir şekilde kaydedilmiştir. Bu rivayetlerin kahir ekseriyetinin mütevâtir olmadığı ve bunların âhâd yollarla nakledildiği bilinmektedir. Hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerin büyük oranda âhâd haberler olması, ister istemez zihinlerde bunlara yönelik birtakım şüphelerin oluşmasına sebebiyet vermiştir. Çünkü mademki bu rivayetler tevatürle nakledilmemiştir, öyleyse bunlar kesin bilgi içermez; dolayısıyla buralardaki haberler zannî olmaları hasebiyle de ilim ifade etmezler diye düşünülmüştür. Şimdi bu konuya dair öncelikle hadisçilerden başlamak suretiyle genel bir tablo çizmek istiyoruz.

3.1. Hadisçilerin görüşü

Hemen belirtmek gerekir ki hadis usulcüleri, hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerin büyük bir bölümünün âhâd yolla geldiği ve mütevâtir olmadığı hususunu açıklıkla belirtmekten çekinmemişlerdir. Pek çok hadis âliminin ortak kanaati bu yöndedir ve onlara göre hadislerin âhâd haberler olmasında yadırganacak bir şey yoktur. Hadis kaynaklarındaki rivayetler büyük oranda âhâd olmakla birlikte hadisçilerin kriterlerine göre bu haberlerin *makbul* olması durumunda bunlarla amel etmenin gerekli olduğu da ayrıca vurgulanmaktadır. Buna göre bir hadisin sahih veya hasen olduğu anlaşıldığında onunla amel etmek vaciptir. Bu anlamda hadis kaynakları arasında özellikle *Sahîhayn* denilen Buhârî ve Müslim'in kitapları diğerlerinin de önünde kabul edilmiş ve bazı âlimler tarafından bunlarda yer alan hadislerin sıhhati konusunda asla şüphe edilemeyeceği noktasında iddialı açıklamalar yapılmıştır.

Biz bu konunun ilmî prensipler ve bilimsel gerçekler çerçevesinde ele alınmasının uygun olduğunu ve âlimlerimizin fanatik/sloganik savunmalara konu edilmemeleri gerektiğini düşünüyoruz. Bu yüzden bize göre Buhârî ve Müslim gibi âlimlerimiz de diğerleri gibi beşer olmaları hasebiyle zaman zaman yanlış karar verebilmiş ve hata edebilmiştir. İnsan olmanın gereği budur. Hiçbir kimsenin hak ettiği kadar fazla övülmesi doğru değildir. Her insan hatası ve sevabıyla değerlendirilmeli, gerektiğinde eleştirilerek hataları ortaya konulmalı, gerektiğinde de kendisinden takdir esirgenmemelidir.

Bu yüzden bir insanın insafı bir şekilde hatalarının söylenmesi ona bir hakaret değildir. Geçmiş âlimlerimiz bunu büyük oranda hakkaniyetli ve saygılı bir şekilde yerine getirmiş; icabında (قال رحمه الله) gibi rahmet ifadelerinde bulunarak en büyük isimleri bile tenkit etmekten çekinmemişlerdir. Buna Buhârî ve Müslim de dâhildir ki ilk dönemlerden itibaren onların eserlerinin Dârekutnî, Kirmânî, Aynî, Kastallânî vb. Müslüman âlimler tarafından zaman zaman eleştiri konusu edildiği hepimizce bilinmektedir.

Ancak eleştiride de insafı olunmalıdır ve bazı hataları veya yanlışları oldu diye kimse yerin dibine geçirilip karalanmamalı, hakarete maruz bırakılmamalıdır. Hiç şüphesiz Buhârî'yi kutsamak ve hatasız kabul etmek doğru değildir. Teorik düzeyde peygamberlerin bile günah işleyip işlemedikleri âlimler arasında tartışılmışken, Buhârî, Müslim gibi âlimlerimizin tartışılmaması, onların kutsanıp günahsız ve hatasız gibi değerlendirilmesi düşünülemez. Bu meyanda mesela *Sahih-i Buhârî* bulunan eve bela ve musibet gelmeyeceğini, onun içinde yer aldığı geminin batmayacağını vs. söylemek duygusal zeminde dile getirilmiş ve hakikat yönü

olmayan abartılı sözlerdir. Kur'ân-ı Kerim bulunan bir eve bela ve musibet geliyor, içinde Kur'ân bulunan bir gemi batıyor veya araç kaza yapabiliyorsa, pekâlâ bunlar Buhârî'nin veya bir başka büyük âlimin kitabı olduğu zaman da vuku bulabilir.

Şu da var ki, ne o evin belaya uğraması veya o geminin batması Buhârî'nin şanına bir zarar verebilir ne de bunların olmaması onun yüceliğinin bir göstergesidir. Bunlar tamamen Allah'ın *sünnetullah/âdetullah* dediğimiz tabiat kanunlarıyla sevk ve idare ettiği esaslar çerçevesinde gerçekleşir ve buradan lehte veya aleyhte başka bir anlam çıkarmamak gerekir. Rasûlullah'ın (s.a.) çok güzel vurguladığı gibi Güneş ve Ay gibi gezegenler Allah'ın birer âyetidir; ne kimsenin doğumu ne de ölümü sebebiyle bunlar tutulurlar. Tıpkı bunun gibi kâğıttan imal edilmiş bir şeyin yanıp yanmaması veya bir geminin batıp batmaması da Buhârî'nin veya bir başka kimsenin büyüklüğüyle irtibatlandırılacak olaylar değildir.

Kaynaklardaki tüm rivayetlerin, buldukları eserlere kayıtsız şartsız itimat etmeksizin tek tek bütün tariklerinin hadis tekniği açısından incelendikten sonra haklarında sıhhat hükmü verilmesi daha isabetli olacaktır. Yani bir hadisin *sahih/hasen/zayıf/mevzu* hükümlerinden hangisini alacağı noktasında, o hadisin yer aldığı kaynak yegâne belirleyici olmamalıdır. Bu demektir ki, en sahih kaynaklarda bile bulunsa hiçbir rivayet Kur'ân ve Sünnetin genel ilkeleri çerçevesinde tenkit edilmedikçe kabul veya reddedilmemelidir.

Bunu söylerken özellikle “metin açısından” bir tenkidi kastettiğimizi vurgulamak gerekir. Çünkü isnâd/sened tenkidi açısından ilk nesillerin bize göre oldukça avantajlı bir konumda olduğunu kabul etmek durumundayız. Hicrî 2. ve 3. yüzyıldaki rical ilmiyle uğraşan âlimlerimizin senedlerdeki râvilerle ulaşma ve onları araştırma bakımından sahip oldukları imkânı bizim sahip olduklarımızla kıyaslayabilmek asla mümkün değildir. Zira selef âlimlerimiz rical hakkında araştırma yapacakları zaman râvilerin yaşadıkları bölgelere gitmek, bizzat kendileriyle görüşmek, bu mümkün olmuyorsa onları tanıyanlara sormak veya onlar hakkında yazılmış eserlere müracaat etmek gibi çok çeşitli avantajlara sahiplerdi. Bizim için ise bu imkânlardan sadece rical edebiyatına müracaat etme seçeneği ortadadır ve bu edebiyatın da tümüyle günümüze ulaşabildiğini söyleyebilmek mümkün değildir. Bu yüzden bizler, senedlerde yer alan râviler hakkında kapsamlı bir araştırma yapmak için *el-Cerh ve't-ta'dîl*, *es-Sikât*, *el-Mecrûhîn*, *ed-Du'afâ* ve *l-metrûkîn*, *Tezkiratu'l-huffâz*, *Mizânu'l-i'tidâl*, *Tehzîbü'l-Kemâl*, *Tehzîbü't-Tehzîb* gibi eserlerle yetinmek durumundayız. Bu tür eserlerde yer alan bilgilerin üzerine ayrıca ekleyebileceğimiz fazla bir şey yoktur. Sadece belki haklarında mezhep taassubu nedeniyle yanlış, eksik veya taraflı hüküm verilenler olmuşsa, bunların daha hakkaniyetli değerlendirilmesi yönünde bir çaba ortaya koyabiliriz ancak yine de ortaya koyacağımız bu yeni çaba da o eserlere müracaat ederek yapılabilecektir.

İsnâd tenkidi hususunda büyük ölçüde önceki nesillere bağımlı olmakla birlikte, “metin tenkidi” konusunda içinde yaşadığımız asrın ve bizden sonraki nesillerin söyleyebileceği şeyler mutlaka vardır hatta olmalıdır diye düşünüyoruz. Çünkü bu bir “anlama” faaliyetidir. Doğru anlama hususunda önceki âlimlerimizden çok istifade edebiliriz, etmeliyiz de. Ancak günümüzün şartları ile onların yaşadıkları asırların şartları birbirinden oldukça farklı olduğundan, daha önce bir şekilde anlamlandırılmış bir hadis veya daha genel ifadeyle bir rivayet, günümüzde pekâlâ farklı anlamlandırılıp yorumlanabilir. Çünkü her yorumcu, yaşadığı çağın çocuğudur ve kendi içinde bulunduğu şartlara göre metni veya olayları

yorumlar. Hadis kaynaklarında yer alan, âhâd yolla gelen ve büyük ölçüde mana ile nakledildiğine inandığımız haberlerin günümüz insanının bilgi seviyesi ve ihtiyaçları istikametinde yeniden yorumlanması bir zorunluluktur. Bu yapılmadığı zaman hicrî birinci yüzyılda ve Arap kültürü içinde yaşamış, bazı şeyleri içinde yaşadığı topluma aidiyetinden veya o coğrafyada yaşamış olmasından dolayı yapan bir Peygamberin, 21. yüzyılda yaşayan ve Arap olmayan Türk, Fars, Urdu, Rus, Fransız, İngiliz, Alman, Latin vs. kültürüne bağlı insanlar tarafından doğru anlaşılabilmesi mümkün değildir. Dahası, doğru anlaşılacak bir tarafa, birtakım yanlış anlamalar sonucu gerçekte bağlayıcı Sünnet olmayan bazı davranışların bağlayıcı olduğu iddia edilerek bir çeşit dayatmayla karşı karşıya kalmak kaçınılmazdır.

Bu nedenle en sahih kaynaklarımızda yer alan rivayetler de dâhil Hz. Peygamber'e isnâd edilen bütün haberlerin/hadislerin bütün tarikleri ile yeniden incelenmesi ve yorumlanmasına ihtiyaç olduğuna inanıyoruz. Bu elbette çok uzun soluklu bir inceleme olacaktır ve bize göre bu çalışma keyfî bir faaliyet değil bir zorunluluktur. Bu yapılırken kaynaklarda yer alan bütün haberlerin doğru bir anlama faaliyetine tabi tutulmadan aynen günümüze taşınmasını sakıncalı ve tehlikeli bulduğumuzu da ifade etmek istiyoruz. Ancak bunu söylerken, ilk dönemlerden itibaren bütün geçmiş nesillerin hadisleri doğru bir şekilde anlayamadıklarını, Hz. Peygamber'i ve Sünnetini yanlış bir yere konumlandıklarını vs. söylemek istemiyoruz. Hiç şüphesiz önceki nesiller de Rasûlullah'ı anlama yönünde büyük çabalar ortaya koymuşlar ve bize göre bu yönde çok önemli eserler yazmışlardır. Onların yaptıklarını küçümser ve aşağılar tarzda kimilerince ortaya konan tavırları benimsememiz ve tasvip etmemiz mümkün değildir. Özellikle günümüzde sosyal medyada ve sanal platformlarda bilhassa Buhârî üzerinde yoğunlaşan ve aslında bütün hadis tarihini hedef alan, gayr-i ilmî ve gayr-i ahlâkî tartışmalara değer vermediğimizi ifade etmek istiyoruz. Buhârî'nin bir yalancı olduğu ve kendini büyük bir hadisçi olarak lanse ettiği yönündeki, bilimsel gerçeklerle asla bağdaşmayan bu seviyesiz tartışmalara⁴ itibar edilmesi mümkün değildir. Bizim demek istediğimiz; her dönemin ihtiyaçları, sosyal ve psikolojik şartları, anlama ve yorumlama metotları, kabiliyetleri, bakış açıları, ilgileri vs. farklı farklı olduğundan, zaman zaman nasların yeniden yorumlanmasının tabii olduğu hatta bunun zaruret arz edeceği.

Bu yüzden hadislerden de önceki nesillerin sahih veya zayıf saydıkları da dâhil bütün haberlerin günümüzün şartları ve ihtiyaçları doğrultusunda ve Kur'ân-Sünnet bütünlüğü çerçevesinde yeniden değerlendirilmesinde fayda mülâhaza ediyoruz. Bunda çekinecek ve kaygı duyulacak bir şey yoktur. Çünkü elimizde Kur'ân-ı Kerim gibi mütevâtir bir metin ve bu metnin güvenli bir şekilde bize ulaşmasını sağlayan sahabe, tâbiîn ve sonraki nesillerin Hz. Peygamber'den (s.a.) büyük oranda sağlam ve sahih bir şekilde naklini gerçekleştirdiğine inandığımız Sünnet malzemesi vardır. Selef-i sâlihîn hem Kur'ân hem de Sünnet verilerinin doğru bir biçimde bizlere ulaştırılmasına gayret göstermiş ve bunda başarıya ulaşmıştır. Elbette zaman zaman yanlış anlamalar, hatalı nakiller, Hz. Peygamber'e isnâdı mümkün olmayan birtakım rivayetler olmuştur fakat bunlar hiçbir dönemde Kur'ân ve sahih Sünnet'in mesajını ortadan kaldıracak ölçüde baskın olmamıştır. İşte bunun için günümüzde de kaynak

⁴ Sözde "Buhârî Analizi" olduğu iddia edilen bu tür seviyesiz tartışmaların bir örneği için bkz.

<https://www.youtube.com/watch?v=7DPmfTWE0-8>

kayırması/torpili yapmadan Rasûlullah'ı ve mesajını doğru anlamamıza engel teşkil eden rivayet malzemesine yeniden yönelmek ve sahihle sakimi birbirinden ayıran yeni bir faaliyet yürütmek gerekmektedir diye düşünüyoruz.

Ana hadis kitaplarımızdaki rivayetlerin tamamına yakınının âhâd haberler olduğunu söylemiştik. Peki, bu haberlerin delil olarak kullanılması yani âhâd haberlerle istidlâl mümkün müdür? Bu tür haberlerin hüccet değerinin ne olduğu konusu ulema arasında tartışılmıştır. Sözgelimi, haber-i vâhidin hüccet olabilmesi konusunda **İmam Şâfi'î** (ö. 204/820) şöyle demektedir:

“Haber-i vâhidi rivayet eden kimsenin (...) rivayet ettiği şeye akli eren ve lâfız bakımından hadisin manasını değiştirecek hususları bilen biri olması, bu özellikleri taşııyorsa hadisi manaya göre nakletmeyip işittiği gibi harfi harfine rivayet etmesi gerekir.”⁵

İmam Şâfi'î'nin değerlendirmelerinden anlaşıldığına göre, ne naklettiğini ve lâfızların değişmesi halinde mananın ne derece değişeceğini bilmeyen bir râvinin aktardığı haber hüccet değeri taşımaz. Bu yüzden böyle râvilerin hadisi mana ile rivayeti caiz değildir. Bunun mefhum-i muhalifinden anlaşılan odur ki, lâfızların manaya delâletini bilen râvilerin nakletmiş olduğu âhâd haberler ise ona göre geçerlidir ve onlarla amel edilir.

Bu anlayış hadis ehlinin genelinin görüşünü yansıtmayı açısından da önemlidir. Zira ehl-i hadise göre de sahih yolla nakledilen haberlerle amel etmek vaciptir. Dolayısıyla âhâd yolla gelen ve mana ile rivayet edilen hadislerin hadisçiler nazarında muteber olduğu ve onlarla amel edilmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

3.2. Fikhî mezheplerin görüşü

Hadis kaynaklarında yer alan rivayetlerin en yoğun biçimde kullanıldığı alanlardan biri hiç şüphesiz fikhî meselelerdir. Bu anlamda fikhî mezheplerinin ana kaynaklarına bakıldığında çok yoğun bir şekilde hadislerin kullanıldığını görürüz. Özellikle *sünen*, *musannef* ve *muvatta'* türü hadis eserlerinde yer alan rivayetler zaten ahkâm konularıyla yakından ilgili olduğundan, bu eserlerdeki merfû, mevkuf ve maktû rivayetlerle sık sık istidlâlde bulunduğu dikkat çekmektedir. Zaten bu tür hadis kitaplarının yazılış amacı fikhî mezheplerin ahkâm konusunda istidlâl ettikleri rivayetleri bir araya getirmek olduğundan bu durumu normal olarak karşılamak gerekir.

Esasen fikhî mezheplerin ayet-i kerimeler bir yana büyük oranda ve özellikle hadis rivayetlerindeki farklılıklardan doğduğunu veya beslendiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü her bir fikhî ekol kendini destekleyen veya muhaliflerinin aleyhinde delil içeren rivayetlere müracaat etmekten geri durmamış, sıhhat derecesi ne olursa olsun bunlarla istidlâl etmekte bir sakınca görmemiştir. Bu söylediklerimiz neredeyse bütün fikhî mezhepleri için geçerli bir husustur. Hanefî, Mâlikî, Şâfi'î, Hanbelî, Zâhirî vb. bütün fikhî ekolleri, gerektiğinde zayıf bile olsa işine yaradığını düşündüğü bir rivayeti kullanmaktan kendini

⁵ Şâfi'î, Muhammed b. İdris, *er-Risâle (İslâm Hukukunun Kaynakları)*, çev. Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007, s. 205, prg. 1001. Ayrıca bkz. Atan, Abdullah Hikmet, *Mana ile Hadis Rivayeti*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1999, s. 166.

alamamıştır. Bu anlamda her mezhepte zaman zaman zayıf hadislerle amel edildiğini görmek mümkündür.

Bu demektir ki, fıkıh mezheplerinin hüküm istinbatında mutlak manada tevatürü şart koştuklarını ve âhâd haberlerle istidlâl etmediklerini söylemek mümkün değildir. Tam tersine âhâd haberler neredeyse bütün fıkıh mezheplerinin en önemli müracaat kaynağıdır. Şayet fetva ve içtihat kitaplarımız âhâd haberlerden arındırılacak olsa geriye neredeyse hiçbir şey kalmayacaktır.

Bize göre bu durum tamamen tabii seyrinde cereyan etmiştir. Çünkü hayatımızı bütünüyle mütevâtir haberlere veya hadislerle dayandırmamız mümkün değildir. Böyle bir şeyi şart koşturmak günlük hayatımızın tıkanması anlamına gelecek ve yaşanabilir bir muamelat alanı oluşturmak mümkün olmayacaktır. Esasen Hz. Peygamber'in hayatta olduğu zaman diliminde ve sahabe döneminde de durum bundan farklı değildi. Söz gelimi, kiblenin değiştiğine dair ayet-i kerime (Bakara, 2/144) nâzil olduğunda, Rasûlullah (s.a.) tek bir sahâbîyi etraftaki kabile ve köylere tebliğci olarak göndermiş; o da Hz. Peygamber'in emri ve talimatı üzere bundan böyle namaz kılarak Mescid-i Aksâ yönüne değil Ka'be istikametine doğru namaz kılınacağını bildirmiştir.⁶ O kabile ve köylerde yaşayan insanlardan hiçbiri de bu önemli haberi getirenin sadece "bir kişi" olduğunu, haberin mütevâtir olmadığını, âhâd olduğunu vs. iddia ederek amelden geri durmamışlar, bilâkis derhal emre boyun eğmişlerdir. Yine sütkardeşi oldukları halde evlenmiş iki gencin evliliğine itiraz eden bir kadının, onların her ikisini de emzirdiğine dair şahitliği bir kişinin haberi olduğu gerekçesiyle reddedilmemiştir.⁷ Bu da sahabenin, haberi getiren kişinin güvenilir olması durumunda onunla amel etmekte bir sakınca görmediklerini göstermesi açısından çok önemli bir göstergedir.

İşte bunun gibi fıkıh mezhepleri de âhâd haberlerle yoğun bir şekilde amel etmişler ve hüküm istinbatında onlara dayanmakta bir sakınca görmemişlerdir. Zaten bunun aksinin olması da düşünülemezdi.

Ancak âhâd haberlerle/hadislerle fıkhıta amel ederken dikkat edilmesi gereken en önemli noktalardan birisi, o haberin/hadisın verdiği mesajın doğru olarak anlaşılıp yorumlanması ve Sünnet adına doğru bir çıkarımda bulunulmasıdır. Yani o hadisten çıkarılacak hükmün gerçekten de Hz. Peygamber'in "bağlayıcı" Sünnetini yansıtıp yansıtmadığının sahil bir şekilde belirlenmesi gerekir. Aksi takdirde mesela, aslında Hz. Peygamber'e veya onun içinde yaşadığı Arap toplumuna has olan bir uygulama olduğu halde yanlış Sünnet/Peygamber algımız nedeniyle o hadisten bütün insanlığa şamil bağlayıcı bir hüküm çıkarmak yanıltıcı olacaktır. Bunun için Rasûlullah'ın fiil veya uygulamalarının "bağlayıcılık" açısından bir tasnife tâbi tutulması elzemdir.

Dolayısıyla bir rivayetten hüküm çıkarır yahut onu günümüze taşıırken "aynen" taşımanın ve her iki zaman diliminin karakteristik özelliklerini dikkate almamanın mahzurlu olduğunu

⁶ Mesela bkz. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1419/1999, İman 30 (no: 41); Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc en-Neysâbüfî, *Sahîhu Müslim*, Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirûn, Beyrut, 1433/2012, Mesâcid 11-15 (no: 1176-1180).

⁷ Mesela bkz. Buhârî, İlim 26 (no: 88); Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010, Akdiye 18 (no: 3603).

düşünüyoruz. Çünkü geçmişte yaşanmış bir olayın gerçekleştiği şartlar ile günümüzün şartları birebir aynı olmayabileceğinden, bu defa yanlış hüküm vermekten kaynaklanan sıkıntılar baş gösterecektir. Bu söylediklerimiz sadece hadis rivayetleri için değil, tarihin herhangi bir döneminde gerçekleşmiş uygulamaların bire bir günümüze taşınması durumunda da geçerlidir. Söz gelimi; Emevî halifesi **Ömer b. Abdilaziz**'in (ö. 101/720) görevlilerine bir mektup yazarak şöyle dediği nakledilir:

“Eğer idareciler köprü ve geçit geçişleri için bir ücret alıyorsa, onlar yetkilerini aşmış ve kötü idareci olmuşlardır. Onlara böyle bir emir verilmemiştir. Ben her şehre, ahalisinden zekât almak üzere bir adam görevlendirmeyi uygun gördüm. Siz de insanların köprü ve geçitlerden serbestçe geçişine izin verin.”⁸

Tâbiûn dönemi önemli devlet adamı ve aynı zamanda âlimlerinden biri olan Ömer b. Abdilaziz'in bu emri hadis usulünde “maktu rivayet” olarak adlandırılır. Bu maktu rivayete dayanarak genel bir hüküm çıkarıp, devlet idarecilerinin köprü ve geçitlerden ücret almasının gayr-ı meşru olduğunun söylenmesi ne kadar “meşru” bir hükümdür? Hükümün gerekçesi, kendilerine bu yönde bir emir verilmemiş olması ve esasen toplanan zekâtların da buna ihtiyaç bırakmamasıdır. Günümüze gelindiğinde, şehirlerde yaşayan insanların sayısı ve ihtiyaçları son derece artmıştır. Ulaşımında yeni yollar, tüp geçitler ve köprüler açılması ve buna karşılık ücret alınması durumunda bunu yapan idarecilerin “kötü yönetici” ve yaptıklarının gayr-ı meşru olduğunun iddia edilebilmesi şöyle dursun, parayla kullanıma sunmalarına rağmen yöneticilerin bu tür kamusal hizmetlerde bulunmaları onların iyi birer yönetici olduklarının göstergesi durumundadır. Çünkü zaman ve şartlar değişmiştir; buna paralel olarak yeni hükümler verilmesi gerekli hatta elzemdir.

Dolayısıyla fakihlerin hadis rivayetlerine dayanarak vermiş oldukları hükümlerin zamanla değişmesi gayet normaldir. Hatta aynı rivayetlerden geçmiş ulemanın çıkarmadığı yeni anlamlar çıkarılması ve onların yeniden yorumlanması da her zaman mümkündür.

Konuyla ilgili ilginç gelebilecek bir örnek üzerinden son sözlerimizi söylemek istiyoruz.

Geçmiş yıllarda bazı gazetelerde “Nefes borusuna baklava kaçan öğrenci öldü!” şeklinde bir haber yer almıştı. Habere göre, Ordu'nun Çaybaşı İlçesi'nde yediği baklavanın bir parçasının nefes borusuna kaçması sonucu fenalaşan 14 yaşındaki bir çocuğun kaldırıldığı hastanede kurtarılamayarak vefat ettiği söyleniyordu.⁹

Nasıl ki, yediği baklavadan dolayı bir kişi öldü diye insanların baklava yemekten uzak durması söz konusu olmuyorsa; aynı şekilde genellikle hadislerin sübutu kat'î değil ve bunlar zan içeriyor, bunların Rasûlullah'a ait olmama ihtimali var diye de hadislerden uzak durmak veya insanlara bu yönde telkinde bulunmak da gayr-i ma'kûl ve gayr-i ahlâkî bir davranıştır diye düşünüyoruz. Şayet sübutu zannî olan rivayetlerle amel etme konusunda genel bir

⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdir, Beyrut 1968, V, 378. Metnin orijinali şöyledir:

كتب عمر بن عبد العزيز: إني ظننت إن جعل العمال على الجسور والمعابر أن يأخذوا الصدقة على وجهها فتعدى عمال السوء غير ما أمروا به، وقد رأيت أن أجعل في كل مدينة رجلاً يأخذ الزكاة من أهلها، فخلوا سبل الناس في الجسور والمعابر

⁹ Bkz. <http://www.memurlar.net/haber/499986/> (04 Şubat 2015 tarihli erişim).

maslahat olacaksa bu durumda, “Genel maslahat, nâdir olan mefsedet endişesinden dolayı terk edilmez.”¹⁰ kaidesi gereği bunlarla amel etmek evla olacaktır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, fıkıh alanında âhâd haberlerle ve mana ile rivayet edilen hadislerle daima istidlâl edilmiş ve bu âhâd haberler pek çok fikhî hükmün gerekçesi ve dayanağı yapılmıştır. Muamelat dediğimiz geniş sahanın bütünüyle mütevâtir haberlere dayanması da zaten pratikte karşılığı olmayan bir idealden ibaret görünmektedir.

3.3. İtikâdî mezheplerin görüşü

İtikâdî sahada âhâd haberlerle/hadislerle hüküm verilemeyeceği, bu tür rivayetlerle verilmiş olan hükümlerin itikatta bir değerinin olmadığı, inanç esaslarının mutlak surette mütevâtir haberlere dayanmak zorunda olduğu özellikle ehl-i re’y çizgisindeki pek çok kelâm âlimi tarafından dile getirilmektedir. Bu anlamda tevatür yoluyla gelmeyen haberlere dayanılarak itikâdî bir esas tesis edilemez. Yine mütevâtir olarak nakledilmediği için gerçekte inanç esası sayılması mümkün olmayan meseleleri inkâr eden kimselerin de tekfir edilmemesi yani din dışına atılarak kâfir olarak kabul edilmemesi gerekmektedir.

Ne var ki, itikâdî mezheplerin neredeyse tamamında hem âhâd haberlere dayalı olarak belirlenmiş inanç esasları mevcuttur hem de bunlara muhalefet eden münkirlerin tekfir edilmesi yoluna gidilmiştir. Hakîm es-Semerkindî’nin eserlerinde bu tür yorumlara oldukça sık rastlamaktayız. Yani teoride dile getirilen, mütevâtir haberlere dayanmayan şeylerin inanç esası sayılmayacağına dair genel ilke pratikte pek de öyle uygulanmamıştır. Özellikle ehl-i hadis çizgisinde yürüyen kelâm âlimlerinin eserlerinde bunu görmek mümkündür. Bu yönde yazılmış ve inanç esaslarının dile getirildiği risalelerde âhâd yolla gelen pek çok konuya yer verilmiştir.

Bu noktada, ya o haberlerin gerçekte mütevâtir olarak görüldüğü için onlarla istidlâl edildiği düşünülecek, ya da teoride belirlenen ilkelere pratikte riayet edilmediği ve bu konuda gevşek davranıldığı kabul ve itiraf edilecektir. Durum hangi merkezde olursa olsun, âhâd yolla gelen ve inkârı küfür olmayan pek çok konu akait kitaplarımızda yer bulmuştur. Muhtemelen itikâdî mezheplere mensup ehl-i hadis çizgisindeki âlimlerimiz her konuya *iman-küfür* çerçevesinde bakmamış; âhâd yolla gelmiş olsa bile sahih hadis kaynaklarında sağlam bir şekilde yer aldığını gördükleri/düşündükleri ve akıl yoluyla gerçek mahiyeti anlayamayacak yahut idrak edilemeyecek özellikle gaybî konulara dair sahih hadislere risalelerinde yer vermişlerdir. Belki de bunu Rasûlullah’a itaat bağlamında düşünmüşler ve aksi bir yol takip etmeyi fık olarak adlandırdıklarından bir inanç esası olarak o tür haberlere itimat etmişler, inkâr ederek riske girmek istememişlerdir. Gerçekten de özellikle sahih hadislerde yer alan birtakım gaybî konularda insanın aklıyla hüküm vermesinin imkân dâhilinde olmaması sebebiyle bu hadislerin inanç esası olarak kabul edilmiş olduğu görüşü makul görünmektedir.

3.4. Mutasavvıfların görüşü

Âhâd ve zannî haberlerle/hadislerle istidlâl konusunda belki de en rahat ve geniş olanlar mutasavvıflardır. Çünkü tasavvuf ehline göre bir hadisin âhâd olup olmadığından çok onun

¹⁰ Ertürk, Mustafa, “Haber-i Vâhid”, *DİA*, XIV, ss. 349-352, İstanbul 1996, s. 351.

içeriği önemlidir. Dolayısıyla onlar içerik bakımından herhangi bir sorun içermediğini düşündükleri pek çok rivayeti ve güzel sözü Hz. Peygamber'e isnâd etmekten çekinmemişlerdir. Hatta ismi tarihe mâl olmuş birçok mutasavvıf âlimimizin eserlerinde zaman zaman sübut açısından bir hayli sıkıntılı olan veya mevzû olduğu belirtilen rivayetlerin bile Rasûlullah'ın bir hadisiymiş gibi çok rahatlıkla kullanıldığını görebilmekteyiz. Hadisçiler tarafından mevzû olduğu açıkça belirtilen *levlâke*, *kenz-i mahfi*, *nûr-i Muhammedî*, *men arefe* gibi rivayetleri burada hatırlamak gerekir ki Muhyiddin İbn Arabî, Sadreddin Konevî ve İmam Gazzâlî gibi âlimlerin eserlerinde bu rivayetlerin sıklıkla kullanıldığına şahit olmaktadır. Bu yüzden tasavvuf eserlerinde yer alan hadislerin bir kısmının zayıf hatta uydurma olduğunu söyleyebilmek mümkün görünmektedir.

Dahası mutasavvıflar arasında bir hadisin sahih olup olmadığını anlamak için *rüya*, *keşif*, *ilham* gibi yollarla bizzat Hz. Peygamber'le görüşmek suretiyle onu kendisine arz ve bu şekilde tashih/tahkik etme anlayışının da hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Onlar uyku veya yakaza halinde zaman zaman Rasûlullah (s.a.) ile veya geçmiş peygamberler yahut velilerle görüştiklerini ve böylece onlarla iletişim halinde olduklarını iddia etmektedirler. Tabii ki bu durum somut ve doğruluğu denetlenebilir bir veri sunmadığından Ehl-i Sünnet âlimlerince haklı olarak tenkit edilmiştir. Çünkü rüya, keşif, ilham gibi yollar ilim elde etme yollarından biri olarak görülmemiştir ve daha da önemlisi, bu konu için ehli olmayan, mutasavvıf görünümü bazı sahtekârlar tarafından birtakım cahil insanları kandırmak için istismar edilmeye oldukça açıktır. Rasûlullah'ın hadis ve Sünnetlerinin bu tür istismarlara meydan vermeyecek şekilde tamamen rasyonel bir şekilde ve makul zeminde, doğruluğu araştırılabilir ana hadis kaynaklarından öğrenilmesi bizce en doğru yoldur. Günümüz felsefecilerinden Ahmet İnam'ın da isabetle belirttiği gibi; “Denetleyemediğim, denetimimden çıkmış, onunla yaşam sorunlarını çözemediğim bilgi sağlıklı değildir.”¹¹

Netice olarak âhâd haberler konusunda mutasavvıfların herhangi bir çekince ifade etmedikleri, tam tersine onların sened yerine daha çok metinlerle ilgilendiklerini rahatlıkla ifade edebiliriz. Ne var ki böyle bir yol takip edildiğinde, güzel görülen her söz veya davranışın Rasûlullah'a isnadı gibi bir durumla karşılaşılması mukadderdir ki bunun doğru bir yaklaşım olduğunu düşünmüyoruz.

3.5. Müsteşriklerin görüşü

Bütün müsteşrikleri aynı kefeye koyamasak da batılı İslâm araştırmacılarının genelinin görüşü; hadis kitaplarında yer alan rivayetlerin büyük bir kısmının Hz. Muhammed ile bir ilgisinin bulunmadığı, onun kendi sözlerinin yazılmasını istemediği, ona ait olan az sayıdaki hadislerin lâfzen değil manen ve şifâhen rivayet edildiğinden değişikliğe uğradığı, geri kalan binlerce rivayetin ise hicrî ikinci ve üçüncü yüzyıllardaki fikhî, itikâdî ve siyasî tartışmalar esnasında bu tartışmalara katılanlar tarafından uydurulduğu, bu yüzden ortaya konan isnâd sisteminin de güven arz etmediği yönündedir.

¹¹ <http://www.phil.metu.edu.tr/ahmet-inam/epistemiyatri.htm> (“Epistemiyatri Kapısını Açarken”), 23.11.2016 tarihli erişim.

Bu bakış açısına göre hadis kitaplarındaki binlerce rivayetin, ya manen rivayet edildiğinden dolayı ya da sonradan uyduruldukları için delil olarak kullanılmaya elverişli olmadığı iddia edilmektedir. Söz gelimi bu oryantalistlerden **G. H. A. Juynboll** şöyle demektedir: “Lâfız rivayetindeki imkânsızlık, hadis metinlerini toplayan eserlere karşı bir şüphenin doğmasına sebep olmuştur.”¹² Yani ona göre, Hz. Peygamber’in hadislerinin lâfzen nakledilmesi mümkün değildi, bu yüzden bu hadisler manen aktarıldıkları için değişikliğe uğramıştır ve en son ortaya çıkan lâfızlar ona değil râvilerle ait sözlerdi; dolayısıyla bu rivayetleri toplayan hadis kitapları da gerçekte Peygamber’e ait olmayan veya ona aidiyeti şüpheli olan rivayetleri barındırmasından dolayı büyük bir şüphenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Onun bu değerlendirmelerini haklı çıkaracak bir kısım verilere ulaşmak mümkün ise de, 300-400 yıllık bütün bir hadis tarihini yok sayıp sanki Rasûlullah’ın Sünnetini ve hadislerini sağlam bir şekilde korumaya yönelik hiçbir faaliyet ve girişim yapılmamış gibi davranmak, hadis tarihine damgasını vuran ve sonraki asırları da etkileyen cerh-ta’dil âlimlerini ve diğer hadisçileri nazar-ı itibara almamak, bilimsellikle izahı yapılamayacak ancak kör/şaşı bir bakış açısını yansıtan yanlı ve tarafgir bir anlayışın sonucu olabilir.

Diğer bir değerlendirmesinde Juynboll, erken dönem hadis âlimlerinin mana ile rivayet edilen bu rivayetlere duyarsız kaldıklarını iddia etmekte ve şöyle demektedir: “Birçok klasik muhaddis (traditionists), hadis metinlerindeki farklılıkları ayıklamaya zaman ayırmamakla aynı zamanda mana ile hadis rivayetini tasvip etmiş olmaktadır. Bu yüzden de onlar hadislerin orijinal lâfızlarının tespit edilmesindeki zarureti benimsememişlerdir.”¹³ Bu bakış açısında da hadis âlimlerimizin sanki her önüne gelen rivayetlere kitaplarında yer verdiklerini, onları hiçbir tenkit süzgecinden geçirmediklerini ve hadislerin orijinalini tespit anlamında da bir çaba ortaya koymadıklarını iddia eden sübjektif bir değerlendirme söz konusudur. Çünkü klasik dönem hadis âlimlerinin bir hadisin orijinalini yakalamak adına onlarca hatta yüzlerce diyebileceğimiz farklı tariklerini tespit etmeye çalıştıklarını, anlam farkı olmasa bile aynı rivayetin farklı senedlerini kitaplarında bıkıp usanmadan tekrar ettiklerini, bu senedlerdeki râvilerin biyografilerine dair onlarca cildi bulan çalışmalar ortaya koyduklarını bilen bir araştırmacının bu cümleleri tarafsız ve objektif bir şekilde dile getirdiğine inanmak zor görünüyor.

Diğer bir batılı araştırmacı **Th. W. Juynbol** ise mana ile rivayetin hadisçiler tarafından bilinçli olarak tercih edildiğini iddia ederek şu değerlendirmeyi yapmıştır: “Muhaddisler Peygamberin kavil ve fiillerini yeni zamanın düşüncelerine uygun şekle soktular ve bu suretle ortaya istihdaf edilen gayeye uygun birçok hadisler çıkarıldı.”¹⁴ Bu iddiaya göre, hadis kitaplarında farklı lâfızlarla yer bulan rivayetlerin ortaya çıkışının sebebi, muhaddislerin Rasûlullah’a ait söz ve fiilleri zamanın ihtiyaçlarını da düşünerek hedefledikleri gayeyi gerçekleştirmek maksadıyla dönüştürmesidir. Yani muhaddisler kendi maksatlarını elde etmek uğruna Rasûlullah’ın hadislerini asıl hedefinden saptırarak yeniden düzenlemişler ve

¹² Atan, *Mana ile Hadis Rivayeti*, s. 119 (Juynboll, *Authenticity*, s. 13-14’den naklen).

¹³ Atan, *age.*, s. 119 (Juynboll, *Authenticity*, s. 139’den naklen).

¹⁴ Atan, *age.*, s. 121 (Juynbol, “Hadis”, *İA*, V/I, 48’den naklen).

rivayet etmişlerdir şeklinde bir iddia söz konusudur. Th. W. Juynbol'un bakış açısına göre bu bilinçli bir tercihin sonucudur ve hadisçiler bunu hedeflerine ulaşmak için bilerek yaptılar.

Açıkça görüleceği üzere bu bakış açısında da, farklı rivayetlerin ortaya çıkışında en azından Rasûlullah'ın da etkisi olduğu veya olabileceği gerçeği göz ardı edildiğinden anlamsız bir genellemeye gidilmiştir. Ayrıca ömrünü Sünnet'in muhafazasına vakfeden hadis âlimlerinin bilinçli bir şekilde hadisleri kendi amaçları uğruna tahrif ettiği ve yaydığı şeklinde temelsiz bir iddiayı ortaya koyması sebebiyle de bu batılı araştırmacının tarafsız okuyucuları yanıltabilecek gayr-i ilmî bir tavır sergilediğini söyleyebiliriz.

Benzer çarpık bakış açısını **Daniel W. Brown**'da da görmekteyiz. Çünkü o da, mana ile hadis rivayetinin lâfız ile yapılan hadis rivayetinden daha çok olması sebebiyle, râvilerle ait lâfızların Peygamber'in ifadelerini tam manasıyla karşılamadığından bahisle hadislere güvenilemeyeceğini ileri sürerek şöyle demiştir: “Güvenilir râviler, Muhammed'in söylediklerini yanlış anlamışlar ve farkına varmadan anlam sapmalarına sebep olmuşlardır. Bu çeşit anlamı bozuk rivayetler, hadis koleksiyonları içerisinde hatta Buhârî ve Müslim gibi kendilerine çokça güvenilen hadis musannefatında bile serbest bir biçimde yer almıştır.”¹⁵

Her şeyden önce teorik olarak râvilerin Hz. Peygamber'in söylediklerini yanlış anladıklarını ve anlam sapmalarına sebep olduklarını iddia edebilmek için Rasûlullah'ın ne dediğini yüzde yüz tespit edebilmek şarttır. Bu olmadan yapılacak bütün yorumlar tahminden öteye gitmeyecektir. Çünkü onun (s.a.) ne dediğini kesin olarak bilmeden, râvilerin onu yanlış anladıklarını ve lâfzın orijinalini değiştirdikleri için anlam kaymalarına sebep olduklarını iddia edebilmek mümkün değildir. Dolayısıyla bu iddia temelden çürüktür, çünkü sağlam bir veriye dayanmamaktadır. Brown'un diğer iddiası da büyük bir genelleme içermektedir. Zira onun tabiriyle “anlamı bozuk” rivayetlerin en güvenilir hadis kitaplarında yer alıyor oluşu, o kitapların tamamen güvenilir olmayan rivayetlerle dolu olduğu izlenimini doğurduğu gibi, o rivayetlerin ne derece anlamı bozuk olduğu da ayrıca değerlendirilmesi gereken bir iddiadır. Çünkü anlamı bozuk olarak görülen veya gösterilmeye çalışılan bir rivayet, onu ortaya çıkaran bağlam dikkate alındığında yahut başka açılardan değerlendirildiğinde gayet makul olarak da görülebilir. Bu yüzden bu tür tenkitlerin genelleme yapmadan bir bütün halinde ortaya konması zaruridir. Diğer taraftan bu genellemeler, sözde anlamı bozuk rivayetlerin Buhârî ve Müslim gibi en önemli hadis kaynaklarında bile serbestçe yer alabildiği, dolayısıyla diğer hadis kitapları şöyle dursun Buhârî ve Müslim'in bile bozuk rivayetlerle dolu olduğu, bu yüzden hiçbir hadis kaynağına güvenilemeyeceği önyargısını zihinlere veya bilinçaltına dikte/empoze ettirmektedir. Böylece bu fikir sahipleri aslında kendi zihin dünyalarında doğru olduğuna inandıkları şeyleri karşı tarafa dolaylı olarak dayatmakta olduklarından gayr-i ahlâkî bir tutum sergilemiş olmaktadır.

Her zaman söylediğimiz gibi temel hadis kaynaklarımızda yer alan rivayetlere karşı önyargılarla hareket etmeden onları tek tek incelemek ve birtakım genellemelerle toptan kabul veya red yoluna gitmemek en doğru yoldur.

¹⁵ Atan, *age.*, s. 119-120 (Brown, *Rethinking Tradition*, s. 53, 113'ten naklen).

3.6. İslâm modernistlerinin görüşü

İslâm modernistleri de genel olarak batılı İslâm araştırmacılarının/müsteşriklerin görüşlerine paralel görüşler ortaya koymuş olsalar da bunları toptan suçlayarak reddetmenin her şeyden önce hakkaniyetli bir davranış olmadığını düşünüyoruz. Çünkü İslâm modernisti adı verilen bu ilim adamları her şeyden önce Müslüman bireyler olarak İslâm'a ve Müslümanlara yönelik batılılar tarafından yöneltilen itham ve iftiralara karşı kendilerinde bir sorumluluk hissetmişler ve onlara cevap verme gereği duymuşlardır. Dolayısıyla Mu'tezile'nin ortaya çıktığı ilk yıllarda yaptığına benzer şekilde onlar da modern dönemde bir nevi İslâm savunusu ortaya koyduklarından itham yerine empati ile kendilerine yaklaşılmaması doğru olacaktır. Bu yaklaşım onların her söylediklerine hak verdiğimiz şeklinde asla anlaşılmalıdır. Nitekim yaptığımız akademik çalışmalarda yeri geldiğinde özellikle Fazlur Rahman'a yönelik bazı eleştiriler getirmekten geri durmadığımızı burada hatırlatmak isteriz. Ancak bu eleştiriler çok spesifik noktalara yönelik olduğundan, onun yazdıklarını bütünüyle reddetmemiz söz konusu değildir. Şahsi kanaatimiz, Fazlur Rahman, Muhammed İkbâl, Cemaleddin Afganî, Muhammed Abduh, Reşid Rıza gibi daha pek çok İslâm modernistinin modern çağda İslâm dünyasının çile ve sıkıntılarına karşı kayıtsız kalmadıkları ve bunların çözümü noktasında kafa yordukları yönündedir. Kayıtsız kalmayıp hiç olmazsa böyle bir çaba sarf eden insanların; bu sıkıntıların çözümü yönünde hiçbir şey yapmayan, tabiri caizse gününü gün eden ve kılını kıpırdatmayanlar tarafından acımasız ve insafsızca eleştirilmesini hatta tekfir edilmesini doğru bulmuyoruz. Eleştiri elbette olmalıdır ancak her şey insaf ve adalet ölçülerinde cereyan etmelidir.

İslâm modernistlerinin genel itibarıyla mütevâtir olmayan/âhâd haberlere karşı mesafeli davrandıklarını söyleyebiliriz. Bu âlimlerin çoğu, Hz. Peygamber'in hadislerinin uzun yıllar şifahî olarak nakledildiği ve geç bir tarihte yazıya geçirildiği noktasında müsteşriklerle aynı kanaate sahiptir. Hicrî ikinci yüzyılın sonlarına doğru kitaplaşan bu rivayetler, sözlü kültürün etkisiyle eski orijinalliğini kaybetmiş ve bu rivayetlerin büyük bir çoğunluğunun Rasûlullah'a (s.a.) nispet edilme imkânı kalmamıştır. Özellikle idarî ve siyasî konularla ilgili rivayetler aslında birinci-ikinci yüzyıllardaki tartışmaların bir ürünü olduğundan bunların da güvenilirliği yoktur. Dolayısıyla hadis rivayetlerinin büyük bir çoğunluğunun sübut problemi vardır. Bunlar üzerine itikâdî meseleler bina edilmesi mümkün değildir.

4. Sonuç

Sonuç olarak bizim kanaatimiz, bir haber/hadis âhâd yolla geldiği için zannî bilgi içermiş olsa bile onu bilimsel tenkit süzgecinden geçirdikten sonra imkân dâhilinde kullanmak ve *ihmal* değil *i'mâl* etmeye gayret etmek gerektiği yönündedir. Çünkü bütün bir hayatımızı mütevâtir haberler üzerine inşa edebilmemiz mümkün ve mantıklı olmadığına göre âhâd ve zannî haberleri de bir çırpıda reddedebilmek ve gözden çıkarmak akıl kârı gibi görünmemektedir. Ayrıca bir hadisin/haberin gerçekten de mana ile rivayet edilip edilmediğinin şeksiz-şüphesiz tespit edilebilmesi ve bu konuda %100 kesinlikte bir karara varılabilmesi de mümkün değildir. Bu meyanda özellikle gayba dair haberlerin Hz. Peygamber'e ait olma ihtimali bulunduğundan, bunlardan da bir anda vazgeçmek ve bunların uydurma olduğuna hükmetmek, daima vahyin gözetiminde olduğuna inandığımız bir peygamberin ümmetine

yakışan bir hareket tarzı olamaz. Şu da var ki, bazen aradan geçen asırlar ve uzun zaman dilimleri bazı haberlerin/hadislerin daha iyi anlaşılmasına zemin teşkil edebilir. Bu yüzden âhâd/zannî haberleri toptan reddetmek yerine beklemek (tevakkuf) ve onların doğru anlaşılmasını zamana bırakmak en iyi çözüm olabilir diye düşünüyoruz.

Kaynakça

Atan, Abdullah Hikmet, *Mana ile Hadis Rivayeti*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1999.

Bikâ'î, Burhanüddin İbrahim b. Ömer, *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi Şerhi'l-Elfiyye*, I-II, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, yy., 1428/2007.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Cu'fî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru's-Selâm li'n-Neşr ve't-Tevzî', Riyad, 1419/1999.

Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2010.

Ertürk, Mustafa, "Haber-i Vâhid", *DİA*, XIV, ss. 349-352, İstanbul 1996.

'Irâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddin Abdürrahim b. Hüseyin İrakî, *Şerhu't-Tebşıra ve't-tezkira*, thk. Mahir Yasin el-Fahl, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1423/2002.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Basrî, *et-Tabakâtu'l-kübrâ*, I-VIII, thk. İhsan Abbas, Dâru Sâdır, Beyrut 1968.

Kırbaçoğlu, Hayri M., *İslami İlimlerde Metod Sorunu*, Otto Yayınları, Ankara 2015.

Kırbaçoğlu, Hayri, "Hadislerin Sübutu Meselesi", *Güncel Dinî Meseleler Birinci İhtisas Toplantısı (Tebliğ ve Müzakereler)*, 02-06 Ekim 2000, Ankara 2004.

Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. Haccâc en-Neysâbûrî, *Sahîhu Müslim*, Müessesetü'r-Risâle en-Nâşirûn, Beyrut, 1433/2012.

Şâfiî, Muhammed b. İdris, *er-Risâle (İslâm Hukukunun Kaynakları)*, çev. Abdulkadir Şener-İbrahim Çalışkan, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

Tâhir el-Cezâirî, *Tevcihü'n-nazar ilâ usûli'l-eser*, I-II, thk. Abdülfettah Ebû Gudde, Mektebetü'l-Matbûât el-İslâmiyye, Beyrut 1416/1995.

<http://www.memurlar.net/haber/499986/> (04 Şubat 2015 tarihli erişim).

<http://www.phil.metu.edu.tr/ahmet-inam/epistemiatri.htm> ("Epistemiatri Kapısını Açarken"), 23.11.2016 tarihli erişim.

<https://www.youtube.com/watch?v=7DPmfTwEO-8>